

Лекція 9

ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ І ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ТА ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ

Закони природи тісно переплітаються із соціально-економічними законами...(В. І. Вернадський)

Питання для засвоєння теоретичних положень теми:

- 9.1. Закономірності розміщення продуктивних сил, їх об'єктивний характер
- 9.2. Принципи розміщення продуктивних сил
- 9.3. Фактори і критерії розміщення продуктивних сил і формування економіки регіону

Ключові категорії теми: економічні закони, закономірності розміщення продуктивних сил, принципи РПС, фактори РПС, критерії РПС, ідея сталого розвитку, екологізація

- 9.1. Закономірності розміщення продуктивних сил, їх об'єктивний характер

Розвиток природи і суспільства характеризується наявністю багатоманітних і стабільних зв'язків і залежностей, які є проявом дії різних сил. Найбільш загальні і суттєві взаємозв'язки і залежності між явищами і процесами в природі і суспільстві називаються законами.

Продуктивні сили будь-якої держави формуються під впливом економічних законів і закономірностей. Ринкові взаємовідносини зумовлюють відповідні зміну теорії розміщення продуктивних сил і, безперечно, утверджують пріоритетність економічних законів, характерних для всіх суспільно-економічних формацій.

Економічні закони - це необхідні і стійкі залежності між економічними явищами в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ і послуг. Останні, зокрема економічні закони поділяються на загальні закони, які діють упродовж всього існування людства (закон відповідності виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил, закон відтворення, закон економії часу) і специфічні закони, що визначають економічний розвиток суспільства в межах певних конкретно-історичних епох або стадій. На розвиток продуктивних сил найбільший вплив справляють загальні економічні закони: економії часу, суспільного поділу праці, концентрації виробництва, комплексного розвитку виробництва, пропорційного розвитку виробництва. Цим законам відповідають найтісніші взаємозв'язки зі своїми закономірностями. Так, закону економії часу відповідає закономірність ефективності розміщення продуктивних сил, закону суспільного поділу праці - закономірність територіального поділу праці, закону концентрації

виробництва - закономірність територіальної концентрації виробництва, закону комплексності - закономірність територіальної комплексності.

У конкретних економічних умовах загальні і специфічні закони виступають як закономірності. Таким чином, закономірність - це прояв дії одного або певної сукупності економічних законів. Закономірність, як і закон, відображає стійкі причинно-наслідкові зв'язки, однак закономірність відображає не однозначну залежність, а ймовірнісну, тобто результат дії різноманітних сил є передбачуваним, але точність такого передбачення може мати відхилення від реального.

Закономірність - об'єктивно існуючий, повторюваний, суттєвий зв'язок явищ природи і суспільного життя. Між законами і закономірностями існує найтісніший взаємозв'язок і не має виразної межі. Тому в літературі натрапляємо на ототожнення цих двох понять. Так, наприклад, закон концентрації виробництва у просторовому аспекті виступає як закономірність територіальної концентрації виробництва; закон комплексного розвитку виробництва - як закономірність територіальної комплексності. Інколи закономірність може трактуватись як прояв дії декількох законів.

Закономірності розміщення виробництва - це об'єктивні категорії, які пізнаються і свідомо використовуються в практичній діяльності. При проведенні господарської політики суспільство формулює і втілює в життя певні принципи на основі пізнання закономірностей. Всі закони і закономірності - це об'єктивні відношення, які проявляються незалежно від волі і свідомості людей. Закономірності розміщення продуктивних сил виявляються відношенням між виробничою діяльністю людей і територією, на якій ця діяльність проходить.

В наукове мислення проникає переконання, що соціально- економічна об'єктивність - не окремо існуючі об'єкти, явища і процеси окремої галузі, а поєднання взаємопов'язаних систем, що базуються на багатосторонніх видах діяльності людини. З наукової точки зору ці системи повинні більш повно враховувати характери об'єктивних законів і закономірностей, які визначають механізм їх просторового розвитку, зокрема, закон просторової концентрації життя людей. Цей закон проявляється як територіально-концентруюча акумуляція населення, агломерації, урбанізованих територій. З законами просторової концентрації безпосередньо пов'язана друга специфічна закономірність життя суспільства - це ієрархічна упорядкованість його територіальної одиниці як загальний існуючий стійкий зв'язок, що повторюється і змінюється в певному напрямку (закон просторового існування суспільства).

Розміщення продуктивних сил - це результат дії об'єктивних законів і закономірностей, а також суб'єктивних процесів, що виникають в результаті діяльності людини.

Пізнання закономірностей дозволяє вибрати найефективніші варіанти розміщення виробництва, цілеспрямовано організувати територію відповідно до вимог регіональної економіки.

Ігнорування закономірностей веде до великих економічних втрат. Враховуючи це, будь-яка країна, регіон повинні здійснювати ефективну регіональну політику, яка базується на пізнанні економічних законів і закономірностей розміщення продуктивних сил. Знання і практичне використання законів і закономірностей у господарській діяльності дозволяє раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал регіонів, оптимізувати економічну діяльність на національному та регіональному рівнях.

Розміщенню продуктивних сил притаманні певні закономірності, які значною мірою впливають на розвиток галузей народного господарства, обсяги виробництва, географічне їх розміщення, ефективне використання природно-ресурсного потенціалу і, особливо, залучення до суспільно корисної праці наявного трудового ресурсного потенціалу з метою ліквідації безробіття і зростання добробуту населення.

Розглянемо основні закономірності розміщення продуктивних сил:

Соціальна спрямованість економіки. Базується на виробничих відносинах рівня розвитку продуктивних сил і оптимального задоволення потреб людини. В Конституції, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради 28 червня 1993 року, Україна проголошена соціальною державою (ст. 1). У Конституції задекларовано, що людина визнається найвищою соціальною цінністю суспільства. Особливо наголошено на тому, що держава забезпечує соціальну спрямованість економіки (ст. 3), тим самим підпорядковує розвиток і розміщення продуктивних сил інтересам і потребам людини. Отже, дія закономірності соціального спрямування економічного розвитку і розміщення продуктивних сил в українському суспільстві дістала найвище правове оформлення і конституційне закріплення. Ця закономірність реалізується через урахування інтересів щодо все більш повного задоволення особистих і суспільних потреб людей, підвищення рівня соціально-економічного розвитку території, пріоритетність вирішення соціальних проблем та забезпечення конституційних прав усіх громадян: права на гідне життя, соціальний захист, безоплатну освіту та медичне обслуговування, право на працю та її адекватну винагороду, право на вільний вибір місця проживання і сфери прикладання праці. Соціальна спрямованість розміщення продуктивних сил вимагає інтенсивного розвитку соціальної інфраструктури, особливо в сільській місцевості, створення сприятливих умов праці, внутрішнього виробничого і зовнішнього природного середовища, забезпечення зниження техногенного і антропогенного навантаження на території, формування раціональної системи розселення, збільшення місткості регіональних ринків праці, товарів і капіталу. Соціальна спрямованість економіки передбачає таке просторове РПС, за якого досягається найвищий соціальний ефект, забезпечується продуктивна зайнятість трудоактивного населення регіону як першооснови його життєдіяльності та добробуту.

Закономірність плановірності та керованості розміщення продуктивних сил. Відображає вимоги закону плановірного розвитку, закону економії часу, закону усупільнення праці, закону концентрації виробництва тощо. Процес усупільнення праці і виробництва на певному історичному етапі суспільства неминуче породжує плановірність як форму економічного розвитку. З зародженням виробництва, підприємств і фабрик, між ними посилюються зв'язки взаємозалежності, що є наслідком поглиблення суспільного поділу праці. Це, в свою чергу, вимагає узгодженості дії між окремими ланками підприємства, певних територій, а в сучасних умовах і країни в цілому.

Великий досвід планування розміщення і розвитку ПС нагромаджено в Україні за часів СРСР. Після проголошення державної незалежності 1991 року Україна за минулі роки частково втратила цей досвід. Але й в умовах формування соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні розробляються коротко - і довгострокові прогнози та програми, які охоплюють як окремі галузі або їх комплекси, так і всю економіку України та її регіонів. Планування економічного розвитку і розміщення продуктивних сил набули значного поширення в країнах з розвинутою ринковою економікою. Це стало дієвим інструментарієм держави в розвитку і регулюванні територіальних і галузевих пропорцій. Важливим інструментом забезпечення плановірного розвитку продуктивних сил є Державна програма соціально-економічного розвитку країни, окремими і самостійними розділами якої є аналогічні програми, що формуються в областях. Ці програми охоплюють широкий спектр питань економічного, соціального, екологічного, інноваційного, людського розвитку, визнають ймовірні джерела його інвестування та просторового розміщення продуктивних сил. Програми дають змогу Уряду України, відповідним міністерствам та відомствам приймати обґрунтовані рішення щодо соціально- економічної політики з урахуванням спеціалізації певних територій, їх природно-кліматичних умов, ресурсних можливостей та соціальних особливостей.

Керованість процесу розміщення і розвитку ПС України та її регіонів забезпечується державою шляхом проведення відповідної промислової, аграрної, структурної, інвестиційної, фінансово- кредитної та соціальної політики.

Забезпечення достатньої безпеки країни. До загального поняття національної безпеки включаються економічна, соціальна, інформаційна, демографічна, продовольча, енергетична, науково-технічна, оборонна безпека. Україна належить до країн світу, в яких склалася висока залежність розвитку матеріального виробництва від мінерально-сировинної бази. Тут виробляється близько 5% світового обсягу мінерально- сировинних ресурсів. У цілому наявна мінерально-сировинна база нашої країни спроможна забезпечити збалансований розвиток базових галузей промисловості та агропромислового комплексу, надходження валютних коштів. Разом з тим, існує висока залежність України від імпорту енергоносіїв. Крім того, за рахунок власного виробництва лише наполовину задовольняються потреби в продукції целюлозно-паперової, текстильної і медичної промисловості.

Закономірність економічної цілісності регіону полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер. Усі три компоненти поєднуються не довільно, а під впливом певних закономірностей, факторів, передумов. Сполучення вихідних умов формування регіону дає величезну кількість варіантів, - тому на Землі нема тотожних регіонів. Кожний такий регіон неповторний. Цей аргумент має важливе практичне значення, особливо для органів соціально- економічного управління. Навіть найвдаліша схема або модель одного регіону не може механічно переноситися на інший, нехтуючи його специфікою. Ця закономірність регіональної цілісності має важливе значення для розвитку економіки України. Сьогодні Україна, у пошуках моделі соціально- економічного розвитку, приглядається до моделей, що виправдали себе в інших розвинутих країнах світу. Однак Україні властива своя специфіка розвитку економічно цілісних регіонів. Тому кожен із них має визначатися як самостійний об'єкт соціально-економічного управління із збереженням системи централізованих і регіональних елементів.

Закономірність раціонального (ефективного) розміщення виробництва ґрунтується на спеціальному економічному законі економії праці, який регулює затрати на подолання просторової незбалансованості між регіонами видобутку, виробництва і споживання продукції. В першу чергу ця закономірність пов'язана із значною територіальною диференціацією в розміщенні природно-сировинних ресурсів і населення. Це спонукає на додаткові витрати транспортування сировини, палива, готової продукції внаслідок територіальної віддаленості між окремими елементами виробництва. Раціональна територіальна організація виробництва повинна забезпечити найвищу продуктивність суспільної праці завдяки максимальній економії її за рахунок зменшення затрат праці на подолання територіального розриву між виробництвом і споживачами. Закономірність раціонального розміщення продуктивних сил реалізується, насамперед, через принцип розміщення промисловості з погляду наближення їх до джерел сировини, палива, споживача. Надмірне зростання видобутку мінеральних ресурсів і неповне їх використання призводить до накопичення великої кількості відходів, які займають значні території і негативно впливають на навколишнє середовище. За даними статистики, нині в народному господарстві щорічно використовують понад 1 млрд. природних ресурсів, з яких значна частина йде у відходи. Тому актуальними сьогодні є застосування фактору комплексного використання сировини і палива, запровадження ресурсозберігаючих технологій.

Закономірність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил. Ця закономірність походить із законів суспільного поділу праці та інтеграційних процесів. Комплексний розвиток і ефективна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання - досягненню в інтересах суспільства найкращих результатів при мінімальних затратах. Поєднання і взаємозв'язаний розвиток галузей на певній території дає народногосподарську економію за рахунок скорочення витрат на перевезення

сировини і готової продукції за рахунок спільного використання виробничої і соціальної інфраструктури. Комплексний розвиток і ефективна спеціалізація відповідають найважливішій вимозі господарювання - досягненню найбільших результатів за оптимальних витрат. Функціональне поєднання і взаємопов'язаний розвиток галузей на певній території дає економію за рахунок зниження витрат основного виробництва, а також здешевлення перевезень сировини і готової продукції, спільного використання виробничої інфраструктури.

Основними рисами комплексного розвитку економічних районів є найбільш повне, економічно ефективно й екологічно виправдане використання наявного ресурсного потенціалу регіону; оптимальна галузева й територіальна структура господарства, яка відповідає соціальним і економічним умовам виробництва; тісний взаємозв'язок і збалансованість усіх ланок господарства регіону; провідна роль традиційних галузей для того чи іншого регіону.

Актуальність проблеми комплексного розміщення продуктивних сил в ринкових умовах господарювання постійно зростає. Головним напрямом її розв'язання є формування виробничо-територіальних комплексів (ТВК), що є взаємообумовленим поєднанням органічно пов'язаних між собою виробництв на певній території відповідно до особливостей її ресурсної бази і транспортно-географічного положення, що забезпечують отримання максимальної кількості продукції при мінімальних витратах.

Особливо важливими є внутрішні зв'язки виробничого характеру як основа формування ТВК, зокрема: зв'язки, зумовлені використанням різними підприємствами спільної інфраструктури; взаємозв'язки щодо використання сировини, допоміжних матеріалів, паливно-енергетичних ресурсів, споживання готової продукції; зв'язки кооперування, спеціалізації та комбінування в процесі виробництва продукції важливого використання та утилізації виробничих відходів. Формування ТВК дає можливість зекономити значні площі, протяжність інженерних комунікацій, обсяги капіталовкладень, ефективно вирішувати питання охорони навколишнього середовища, раціонально використовувати природно-ресурсний потенціал. Разом з тим, ТВК мають можливість ефективно спільно вирішувати питання соціальної інфраструктури, акумулюючи на цілі кошти, та раціонально використовувати наявні трудові ресурси, залучаючи молодь до суспільно корисної праці.

Таким чином, закономірність комплексного розвитку і розміщення продуктивних сил сприяє формуванню територіально-виробничих комплексів, які в свою чергу забезпечуватимуть найбільш ефективно господарювання у ринкових умовах.

Закономірність територіального поділу праці. Виявляється у формуванні такої територіально-галузевої структури народного господарства, яка найбільше відповідає природним, економічним, соціальним умовам регіону та потребам міжрегіонального ринку. В основі територіального поділу праці лежать оптимальна спеціалізація народного господарства та ефективні внутрішньо - і міжрегіональні економічні зв'язки.

Знаходить своє відображення в процесі спеціалізації територій на виробництві певних видів продукції послуг на основі розвинутої міжрегіональної кооперації. У результаті територіального поділу праці в господарствах формується така територіально-галузева структура, яка найбільш повно відповідає природним, демографічним, економічним і соціальним умовам регіону і потребам міжрегіонального ринку. Територіальний поділ витрат веде до підвищення ефективності господарювання. Процес територіального поділу праці характеризується розвитком на кожній території тих галузей, для яких склались найбільш вигідні природно-ресурсні та соціально-економічні передумови.

Закономірність територіальної концентрації продуктивних сил полягає у зосередженні виробництва й населення у найвигідніших місцях регіону, що забезпечує вищий (ніж середній для регіону) рівень життя та ефективність виробництва. Перевага таких місць може зумовлюватись особливо сприятливими природними умовами, вигідним економіко-географічним розташуванням, загальною економічною ситуацією, історико-економічними особливостями розвитку. Цей процес найбільш чітко проявляється у формуванні промислових утворень – центрів, вузлів, агломерацій, технополісів, урбанізованих зон. Таким чином, закономірність територіальної концентрації виробництва відображає об'єктивну тенденцію, яка проявляється в отриманні додаткового економічного ефекту за рахунок просторової агломерації сфери матеріального виробництва і сфери послуг, розвитку територіальних поєднань промислових підприємств, локалізації господарської діяльності. Характеризується дією закону усупільнення виробництва і праці, який відображає об'єктивну тенденцію зосередження виробництва в обмеженому просторі і проявляється в економії витрат за рахунок агломераційного ефекту (взаємне розміщення спільних об'єктів в одній точці).

Концентрація різногалузевих об'єктів виробництва дозволяє підвищити коефіцієнт забудови території, створювати міжгалузеві допоміжні господарства, єдині комунальні об'єкти (очисні споруди, водопровідно-каналізаційні системи), формувати єдину виробничу інфраструктуру, групові форми розселення населення. Територіальна концентрація сприяє розвитку науково-технічного прогресу, прискорює утворення і організацію територіальних виробничих комплексів. Вона зумовлюється сприятливими природно-ресурсними умовами, вигідним економіко-географічним положенням, відповідною економічною ситуацією, а також традиційними історико-економічними особливостями розвитку території. Така структура найбільш чітко проявляється у формуванні регіонально-наукових утворень – центрів, вузлів, агломерацій, технополісів, урбанізованих зон.

Таким чином, закономірність територіальної концентрації розміщення і розвитку продуктивних сил відображає об'єктивну тенденцію, яка проявляється в отриманні додаткового ефекту за рахунок просторової агломерації сфери матеріального виробництва і сфери послуг, розвитку

територіальних промислових комплексів, локалізації їх господарської діяльності. Однак на кожному етапі суспільного розвитку вона має свої межі, що зумовлені розвитком продуктивних сил, зокрема технологією виробництва, досконалістю інфраструктури тощо. Спроби обминути ці межі, форсувати концентрацію призводить до зниження ефективності суспільного виробництва.

Закономірність глобалізації та регіоналізації розміщення і розвитку продуктивних сил. Ринкові умови розвитку економіки характеризуються наявністю двох протилежних процесів - глобалізації економіки та її регіоналізації.

Глобалізація - всеохопний процес трансформації світового співтовариства у відкриту цілісну систему інформаційно-технологічних, фінансово-економічних, суспільно-політичних, соціально-культурних взаємозв'язків і взаємозалежностей.

Глобалізація економіки проявляється через світовий ринок, який стирає межі між країнами, а регіоналізація (особливо в межах національних господарських комплексів) розвивається завдяки децентралізації господарювання як особливого типу територіального управління економічними відносинами. Завдяки розвитку електронних технологій та новітніх засобів зв'язку світова фінансова система перетворилась у постійно діючу глобальну мережу, в межах якої так звані мегабайтні гроші (у формі сигналів на моніторі) швидко переміщуються в будь-яку точку світу, проходячи крізь кіберпростір та багато разів змінюючи напрям.

Характерною ознакою глобалізації стала фінансова революція, пов'язана з еквітизацією світової економіки (від англ. equities - звичайні акції) на основі розширення глобальної фондової капіталізації; зростання відкритості та взаємозалежності економік, господарсько-технологічне зближення країн, інтенсифікація регіональних інтеграційних процесів, розвиток міжконтинентальної інтеграції тощо; становлення єдиного світового виробництва на основі розміщення складових виробничо-збутового процесу в різних країнах та інтенсифікації планетарної діяльності глобальних господарських комплексів (мультинаціональних компаній, багатопрофільних транснаціональних корпорацій, транснаціональних банків, їх об'єднань тощо);

Глобалізація економіки - це новітній, складний, багатогранний та багаторівневий процес закономірних якісних перетворень світової економіки, що відбуваються на основі усупільнення виробництва та поглиблення інтеграційних процесів у результаті безпрецедентного зростання і прискорення міжнародних переміщень товарів, послуг, капіталів, широкого розвитку новітніх інформаційних технологій, глобальних телекомунікаційних мереж тощо.

Відкритість і динамізм трансформацій сприяли економічному зростанню поліпшенню соціальних умов життя. Інтеграція стимулювала ефективність виробництва і вплинула на створення системи нової зайнятості людських ресурсів. Інформаційна революція і багатогранна взаємодія культур та цінностей посилили тенденції до становлення демократичних суспільств і забезпечення прав людини та основних свобод, розвитку нововведень.

Одночасно констатується, що для нерозвинутих країн, бідних соціальних спільнот глобалізація супроводжується кризовими ризиками, пов'язаними з необхідністю зміни місця роботи і проживання, вдосконалення освіти і кваліфікації, фінансовою невизначеністю та інформаційною дискримінацією.

Однією з суперечностей глобалізації стала неспроможність держав регулювати економіку на національному рівні за відриву від світових господарських процесів і стану міжнародної кон'юктур.

Таким чином, глобалізація є багаторівневим, багатовимірним, нерівномірним, складним і суперечливим процесом, який відіграє системоутворювальну роль у формуванні спільного загальнопланетарного господарства.

Економічна регіоналізація в умовах глобалізації стає важливим фактором для подальшого розвитку країн, це, зокрема призведе до того, що процес інтеграції в глобальний економічний простір буде виваженим та націленим на взаємопогоджене удосконалення їхнього економічного розвитку.

Регіональні інтеграційні процеси сприяють об'єднанню ресурсів країн-учасниць, формуючи міцні наднаціональні структури, загальний фінансово-економічний потенціал яких здатний протистояти глобальним фінансовим загрозам. А необхідність узгодження єдиної позиції у внутрішній та зовнішній політиці зумовлюють увагу до держави як до головного захисника національних інтересів. Провідні держави-лідери регіональних інтеграційних об'єднань використовують процес об'єднання для вирішення, перш за все, власних задач, в тому числі за рахунок інших учасників. Тому є вірогідність не виправдати очікування щодо протидії фінансовим загрозам через небезпечну залежність від лідерів у тому випадку, коли взаємовідносини між учасниками здійснюються на непаритетних засадах.

Під час кризи ми побачили, наскільки ефективно керує глобальними фінансовими процесами держава, а значить, для покращення цього процесу необхідно, щоб держави, а також нові гравці в процесі цього регулювання домовилися між собою. Це стане можливим як на глобальному, так і на регіональному рівні.

Причому останній варіант в умовах процесу глобальної регіоналізації найбільш перспективний. Зараз на перший план висувуються сильні регіональні організації, між ними може відбуватися процес інтеграції.

Для багатьох регіонів цей процес йде надзвичайно повільно, але регіони зараз набирають все більшої ваги у світовій економіці – це не просто консолідація великих і дрібних сил, це, перш за все, наявність сильного позитивного ефекту, який буде неможливий при сепаратному господарюванні. Проте, в цьому випадку важливою залишається загальна координація зусиль усієї спільноти.

На національному рівні регіоналізація спрямовується як на захист інтересів того чи іншого регіону від руйнівної дії глобальних процесів, так і на здійснення глобальних інтересів. Регіоналізація в межах країни виражається в зростанні самоуправління розвитком регіональної економіки, зосередженні владних повноважень і господарської самостійності регіонів. В регіонах

безпосередньо реалізується соціально-економічна політика держави, в них здійснюється державна стратегія економічного розвитку. Глобалізація і регіоналізація сучасної ринкової економіки відображає реальну дійсність розвитку економічних відносин, зокрема в розміщенні продуктивних сил та розвитку регіональної економіки. Ці процеси породжують гострі проблеми, які необхідно враховувати при розміщенні продуктивних сил і розвитку економіки України та її регіонів.

Україна має певні конкурентні переваги у світогосподарській системі і тому може брати активну участь у глобальних економічних процесах. Це, в першу чергу, унікальний природно-ресурсний потенціал (залізо- та марганцеві руди), який може відіграти важливу роль у розвитку світової економіки як її природна база. Природні умови України суттєво доповнюються і наявним виробничим, людським та науково-технічним потенціалом.

Міжнародне економічне та соціальне значення має рекреаційний комплекс у складі Азово-Чорноморського, Карпатського та Поліського підкомплексів. Унікальні бальнео-логічні природні ресурси можуть стати природною базою розвитку загальноєвропейського туристично-рекреаційного господарського комплексу.

Закономірність зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів пов'язана з процесами територіального поділу праці й регіональною інтеграцією. Це об'єктивна закономірність, яку треба враховувати в економічній політиці. Між регіонами існують відмінності, зумовлені неоднаковістю природних, економічних та соціальних умов, бо ми вже згадували, що на Землі нема двох однакових районів. Однак ці відмінності стосуються галузевої структури економіки, форми її територіальної організації. Закономірність полягає в подальшому узгодженні рівнів соціально-економічного розвитку через посилення взаємозв'язків між регіонами. Реалізація цієї закономірності дає змогу обмежити надмірну концентрацію промислових підприємств і населення у великих містах. Разом з тим, пропорційне розміщення виробництва на території України сприятиме вирівнюванню в розрізі областей виробництва внутрішнього національного доходу на душу населення. У ринково-господарській діяльності практично реалізувати цю закономірність держава може через регулювання, яке передбачає надання відповідних пільг інвесторам капіталу. Врахування цієї закономірності дає змогу фактично вирівнювати рівні економічного розвитку областей, більш рівномірно розвивати продуктивні сили регіонів. Надзвичайно важлива роль закономірності полягає у встановленні територіальних пропорцій, що характеризують територіальну структуру народногосподарського комплексу, рівень господарського розвитку районів, економічні зв'язки між регіонами України.

9.2. Принципи розміщення продуктивних сил

Реалізація законів і закономірностей потребує розробки певних правил їх застосування в різних сферах економічної діяльності. На основі пізнання законів і закономірностей розробляються принципи РПС та розвитку економіки регіонів.

Наукові розробки і впровадження доцільних заходів з економічної організації території згідно з закономірностями розміщення називають принципами розміщення продуктивних сил або принципами соціально-економічної регіональної політики. Вони являють собою сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову розміщення продуктивних сил, результат наукового пізнання дії закономірності розміщення окремих об'єктів, галузей та територіальних господарських комплексів. Принципи - це стисло викладені науково обґрунтовані положення, тобто правила господарювання, якими мають керуватися суб'єкти економічної діяльності на певному етапі історичного розвитку. Під час розроблення принципів, визначення їх змісту та механізму реалізації враховуються також природно-економічні чинники. Принципи - це сукупність головних ідей та вихідних положень, що формують першооснову РПС. Це також правила господарської діяльності та управління економікою, які повністю ґрунтуються на закономірностях РПС.

До принципу розміщення продуктивних сил належить свідома економічна політика, що спрямована на здійснення пізнаних закономірностей. На базі пізнаних закономірностей розробляється програма розміщення продуктивних сил з урахуванням конкретно-історичних умов економічної політики держави.

Зупинімось на найважливіших принципах.

Принцип раціонального розміщення виробництва. Суть цього принципу полягає в тому, щоб під час розміщення об'єктів досягалась висока ефективність народного господарства.

Впливає з закономірності "ефективне розміщення продуктивних сил". Зміст його полягає у такому розташуванні виробництва, яке забезпечувало б високу ефективність народного господарства. Раціональність означає вибір найкращих варіантів. Принцип раціональності реалізується завдяки комплексу певних заходів:

- відповідне наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких галузей до джерел палива, енергії й води. При цьому ми заощаджуємо не лише на транспортних витратах, але й комплексно використовуємо сировину, економно витрачаємо паливо, енергію й воду;
- наближення працемісткого виробництва до районів і центрів зосередження трудових ресурсів. Це дозволяє ефективно використовувати трудові ресурси за статтю, віком, кваліфікацією;
- наближення масового виробництва мало транспорта- бельної продукції до місць її споживання (наприклад, хлібопечення, виробництво будівельних конструкцій, теплової енергетики та ТЕЦ тощо);

- запобігання зустрічним перевезенням однотипної продукції, сировини й палива з одного регіону до іншого. Це трапляється у випадку так званого “відомчого” стилю керівництва господарством.

Принцип комплексного розміщення виробництва спирається на однойменну закономірність. Практично він реалізується:

- у комплексному використанні природних ресурсів, включно з відходами, приміром, гірництва чи лісопиляння, видобуванням усіх корисних компонентів;

- у раціональному використанні трудових ресурсів шляхом створення у регіоні такої структури господарства, за якої надається праця усім різноманітним контингентам робочої сили;

- у створенні єдиної інфраструктури;

- у налагодженні ефективних виробничих зв'язків між підприємствами регіону.

Принцип комплексності полягає у визначенні найвигіднішої спеціалізації району з урахуванням територіального поділу праці.

Принцип збалансованості і пропорційності розміщення виробництва означає таке розміщення виробництва, за якого витримувалася б рівновага між виробничими потужностями, обсягом виробництва, з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, водних, земельних, трудових, фінансових ресурсів регіону - з іншого. Пропорційність передбачає також оптимальну структуру народного господарства регіону, тобто відповідну пропорцію між галузями спеціалізації, а також між спеціалізуючими, допоміжними й обслуговуючими галузями. За цим принципом укладаються регіональні міжгалузеві баланси при територіальному плануванні або прогнозуванні. Дотримання принципу збалансованості надає регіону, країні економічної витривалості.

Принцип внутрішньодержавного та міжнародного поділу праці. Країна і регіони повинні розвивати ті галузі виробництва, для яких складаються найкращі умови: затрати праці є найнижчими і навколишньому природному середовищу завдається мінімальна шкода, а їх продукція є конкурентоспроможною і користується постійним попитом на міжнародному та внутрішньому державному ринках.

Принцип обмеженого центрризму. Цей принцип обґрунтував В. Поповкін. Необхідність дотримуватися цього принципу довели реальна ситуація в українській економіці початку 90-х років, коли урядові органи практично “випустили” економіку з рук. Сутність принципу полягає в органічному поєднанні стратегічних інтересів країни й інтересів регіонів, підприємців, населення. Держава не повинна втручатись в оперативну діяльність підприємств і місцевих органів влади. Вона створює за допомогою економічних важелів, системи пільг і оподаткувань таку територіально-галузеву структуру, котра сприяла б і інтересам загальнодержавним, і інтересам регіональним, допомагаючи підвищувати життєвий рівень населення. Передбачається створення умов для розвитку ПС у регіоні з метою підвищення рівня його соціально-економічного розвитку. Однак, розвиток

кожного регіону не повинен вступати у суперечність з державною регіональною політикою, яка розробляється з урахуванням загальнодержавних інтересів, що є пріоритетними.

Принцип вирівнювання рівнів економічного і соціального розвитку регіонів та областей. Цей принцип передбачає зближення територій за інтегральними показниками, що характеризують кінцеву результативність їх господарської діяльності, зокрема виробництво внутрішнього валового продукту на душу населення. Тут характерною рисою повинне бути оптимальне використання наявного ресурсного потенціалу, який, однак, не повною мірою сприяє вирівнюванню економічного розвитку. Проте, незалежно від території, де проживає населення, соціальний розвиток має досягти гармонійно-пропорційного рівня в усіх поселеннях, де проживають люди незалежно від рівня їх економічного розвитку. Реалізація цього принципу ґрунтується на всебічному розвитку регіональної інтеграції, використанні переваг територіальної концентрації виробництва.

Принцип забезпечення екологічної рівноваги. Цим принципом, хоча він і є одним з головних, тривалий час нехтували у господарській практиці. Господарство регіону може бути збалансоване за більшістю параметрів, але якщо при цьому виникає екологічна напруженість, то воно не може визнаватися ефективним. Принципу екологічної рівноваги має підпорядковуватися решта вигод, що з'являється за різних варіантів розміщення продуктивних сил. Тому він може називатися принципом екологічного імперативу. Передбачає формування екологобезпечного типу господарства, раціональне використання природно-ресурсного і трудового потенціалу регіону. Під час вибору можливих варіантів розміщення виробництва перевага надається тим з них, які не створюють екологічної напруженості на певній території. Цьому принципу екологічної рівноваги, незалежно від важливості розміщення наданій території того чи іншого виробничого об'єкта, мають підпорядковуватися інші вигоди, що з'являються у різних варіантах при розміщенні продуктивних сил. Цей принцип повинен успішно діяти і при здійсненні реконструкції уже діючих виробничих об'єктів, де екологічна рівновага порушена, з метою приведення їх до рівноваги.

Дотримання принципів розміщення продуктивних сил є основою регіональної політики держави.

Регіональна політика - це сфера управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни у просторовому регіональному аспекті. Для посилення ролі і значення розвитку регіонів потрібно докорінно змінити структуру територіальної організації господарства, здійснити технологічне і комплексне оновлення виробництва.

9.3. Фактори і критерії розміщення продуктивних сил і формування економіки регіону

Закономірності і принципи територіальної організації продуктивних сил можуть реалізуватися лише за умови врахування і аналізу ряду факторів, що

впливають на розвиток і розміщення різних галузей народного господарства. Оцінка факторів розміщення складає основний зміст науки про територіальну організацію виробництва, оскільки лише при їх вивченні можна робити висновки про ефективність розміщення.

Факторами розміщення продуктивних сил називають всю сукупність аргументів (чинників), що зумовлюють вибір місця розташування підприємств, їх груп і галузей. Кожний регіон характеризується набором певних факторів, що визначають придатність вибраної території для розміщення конкретних об'єктів.

Усі фактори розміщення продуктивних сил можуть бути представлені такими основними укрупненими групами: природно-географічні, геополітичні, демоекономічні, соціально-економічні та техніко-економічні.

Природно-географічні фактори характеризують кількісний і якісний склад ресурсного потенціалу - родовищ корисних копалин, енергетичних, водних, лісових, земельних ресурсів, природно-кліматичних, природно-транспортних умов. Надзвичайно важливий вплив цих факторів на розміщення галузей видобувної промисловості, гідроенергетики, галузей промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину і продукцію. Сировинний фактор характеризує галузі низької, середньої і високої матеріаломісткості, що значною мірою вимагає розміщувати виробництво поблизу джерел сировини з метою здешевлення транспортних перевезень.

Матеріаломісткі галузі відрізняються високою концентрацією виробництва і вони, як правило, розміщуються в районах видобутку сировини. Наприклад, вуглевидобувна промисловість, металургія, важке машинобудування - Донбас і Придніпров'я України; цукрова промисловість - в лісостепових областях України; деревообробна і меблева промисловість - в західному регіоні України. Таким же чином розрізняють галузі, які використовують паливно-енергетичні ресурси. Зокрема, визначають питому вагу витрат палива і енергії на одиницю виробленої продукції. За цим фактором виробництва поділяють на три групи:

1) високоенергомісткі, де частка паливно-енергетичних затрат складає 30-45% (вони переважають затрати на сировину і матеріали);

2) середньо- або малоенергомісткі, в яких частка паливно-енергетичних затрат складає 15-20% (тобто менше від затрат на сировину і матеріали);

3) неенергомісткі, де паливно-енергетичні затрати складають менше 6% (тобто у декілька разів менші від затрат на сировину і матеріали).

З природних ресурсів важливим фактором є водний. Вода використовується практично в усіх галузях народного господарства (особливо значні витрати у промисловому і сільськогосподарському виробництві). Саме тому вплив водного фактора на розміщення виробництва має велике значення. Відсутність води або обмеженість водних ресурсів у регіоні може стати серйозною перешкодою для розміщення тих галузей і виробництв, які розглядаються як водомісткі. В промисловості такими є галузі хімічної

промисловості, чорної металургії, первинної очистки текстильної сировини тощо.

Найбільш водомістким видом виробництва є вирощування сільськогосподарських культур на зрошувальних землях. Так, на виробництво 1т рису необхідно 8 тис. м³ води. Водні ресурси на Україні обмежені і це потрібно врахувати при розміщенні того чи іншого виробничого підрозділу.

Велика роль відводиться наявним водосховищам, що споруджені в басейнах Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Дінця, та ряду інших на малих річках. Регулювання водостоку за допомогою водосховищ забезпечує потреби народного господарства в енергетиці та водопостачанні галузей промисловості, сільського господарства, населення міст та селищ України. Нині потрібно також широко використовувати технологію водопостачання по замкнутому циклу, тобто оборотне водопостачання, що значною мірою може скоротити потреби води в промисловості.

Геополітичні фактори розвитку і розміщення продуктивних сил охоплюють: географічне положення території; конкурентні переваги вітчизняних товаровиробників у системі світового господарства; модель інтеграції в світовий економічний простір. В цілому географічне положення України є сприятливим для економічного розвитку.

Дія геополітичних факторів забезпечує інтеграцію продуктивних сил країни чи певного регіону в структуру світового економічного простору і міжнародного поділу праці на основі розвитку різних форм зовнішньоекономічних зв'язків. При цьому визначальну роль відіграють певні конкурентні переваги держави світогосподарській сфері, які залежать від рівня ефективності використання природно-ресурсного потенціалу, структури економіки, курсу зовнішньоекономічної політики.

Демоекономічні фактори розміщення продуктивних сил включають чисельність населення і його розміщення, кількісна і якісна оцінка трудових ресурсів у розрізі регіонів і областей. Нерівномірність розселення населення викликає потребу розміщення промисловості відносно споживача готової продукції, а також оцінки мобільності населення для прогнозування його можливої міграції з огляду перспективи розвитку економічних регіонів. При наявності великих промислових центрів ефективно використання трудових ресурсів потребує розміщення виробництва у невеликих і середніх містах, обмеження нового будівництва у великих.

Демографічні фактори великою мірою впливають на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості (приладобудування, інструментальної, радіотехнічної, електронної, електротехнічної галузей тощо). Необхідно зазначити, що ці виробництва можуть успішно розвиватися за умови наявності висококваліфікованих працівників і значних інвестицій в науково-дослідну базу. Сьогодні, як правило, виробництва, що залежать від фактора наукомісткості, розміщуються в центрах науки і освіти (Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Донецьку, Львові). Вплив цього фактора на розміщення виробництва визначається кількістю затраченої праці на виробництво одиниці продукції, кількістю робітників (робочого часу),

потрібних для виробництва певної (необхідної) кількості продукції, кількістю продукції, необхідної з розрахунку на одного працівника.

Комплексний аналіз демоекономічних факторів допомагає оцінити рівень трудозабезпеченості певних територій, а відтак і можливостей розміщення нових виробництв чи доцільності скорочення діючих у зв'язку з погіршенням екологічної ситуації, низькою рентабельністю, необхідністю реструктуризації господарського комплексу тощо. Демоекономічні фактори чинять вагомий вплив на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості, а також тих галузей, які потребують робочої сили певного професійно-кваліфікаційного складу.

Соціально-економічні фактори розміщення і розвитку продуктивних сил охоплюють: рівень розвитку соціальної інфраструктури, що задовольняє потреби населення в його освіті, охороні здоров'я, сфері послуг та житлово-комунальному обслуговуванні; стан навколишнього середовища і природоохоронну діяльність; санітарно-гігієнічні умови праці. Ці фактори мають винятково важливе значення в розміщенні будь-якого виробництва. Вони покликані забезпечити подолання соціально-економічних відмінностей між містом і селом, промисловістю і сільськогосподарським виробництвом, раціональну зайнятість населення, охорону природи, розвиток освіти і охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, сфери послуг, поліпшення умов праці і рівня життя людей.

З розвитком продуктивних сил роль соціально-економічного фактора постійно підвищується. У площині практичних дій це означає необхідність створення потужного інфраструктурного потенціалу соціальної сфери та задоволення зростаючих потреб населення, особливо в сільській місцевості. Це повинне сприяти досягненню внутрішньорегіональної збалансованості в економічному і соціальному розвитку нарівні міських і сільських поселень. З розвитком науки і техніки дія окремих факторів розміщення продуктивних сил послаблюється. Одночасно посилюється дія інших факторів, тобто їх актуальність зростає. Наприклад, впровадження трудозберігаючих технологій може послаблювати залежність окремих галузей промисловості від наявності деяких видів сировини.

В ринкових умовах значною мірою зростає роль фактора часу, оскільки в конкурентному середовищі для спорудження того чи іншого об'єкта час може відігравати вирішальну роль. Зволікання з будівництвом може дезорганізувати виробництво інших галузей, які орієнтуються на його продукцію. Звідси суспільство може мати збитки як матеріальні, так і моральні. З іншого боку, збільшення строків будівництва призводить до замороження вкладених коштів, що зумовлює зростання вартості витрат на завершення розпочатих об'єктів. До соціально-економічних факторів можна зарахувати споживчий фактор, який формує систему обслуговування населення (виробництво товарів народного споживання та послуг) або ж виробляє малотранспортабельну продукцію (порівняно з вихідною сировиною і паливом). Значимість споживчого фактора посилюється фактором робочої сили, оскільки в місцях зосередження населення розташовані не тільки

джерела трудових ресурсів, а й райони споживання промислової сільськогоспо- дарської продукції.

Цей фактор підсилюється ринковою кон'юнктурою, яка визначає цінову політику, рух цін, цінних паперів, обсягів виробництва, зайнятості. Кон'юнктура ринку регулює співвідношення між наявними на ринку матеріальними цінностями, послугами та потребами в них. Тут стимулом для розвитку виробництва є зростання попиту на виготовлену продукцію, оскільки зменшення попиту призводить до скорочення виробництва. Ринкова кон'юнктура регулюється під впливом науково-технічних змін, що сприяє поліпшенню якості товарів, підвищує їх конкурентоспроможність. Такі товари користуються підвищеним попитом і вони реалізуються за більш високими цінами. У результаті ринкової конкурентної боротьби між виробниками перемагають сильніші, ті, хто випускає продукцію вищої якості або за нижчою ціною. Це сприяє розширенню їх виробництва, збільшенню виробничих потужностей (шляхом будівництва нових об'єктів), що значною мірою вносить зміни в розміщення та територіальну структуру виробництва.

Техніко-економічні фактори. Сюди зараховують науково- технічний прогрес, транспортні умови, форми суспільної організації виробництва. Головним і вирішальним фактором виступає науково-технічний прогрес, який істотно впливає на розміщення підприємств і галузей у результаті наукових досягнень та корінних змін у технологіях промислового та сільськогосподарського виробництва. Прискорення його впровадження послаблює вплив природно-географічних і демографічних факторів, оскільки він знижує матеріало- і трудозатрати, фондо- і капіталомісткість, сприяє прискореному розвитку продуктивних сил економічних районів, стимулює комплексне використання природно-ресурсного потенціалу. Особливо науково-технічний прогрес важливу роль відіграє у розміщенні виробництва хімічної галузі, яка значно розширює можливості задоволення потреб підприємств у сировині та основних матеріалах, створює можливість економити натуральні види сировини, утилізувати відходи у різних галузях (гірничодобувній, деревообробній, сільськогосподарській, харчовій та інших) та активно впливати на поліпшення охорони навколишнього середовища.

Сукупна дія цих факторів створює можливості для рівномірного розміщення продуктивних сил на основі зниження трудо-, фондо- і матеріаломісткості виробництва, встановлення раціональних міжгалузевих та внутрігалузевих зв'язків, забезпечення ефективного використання усіх видів ресурсів.

Транспортний фактор є одним з найбільш впливових при розміщенні продуктивних сил. Залежно від віддалі транспортних перевозок, витрат на них, розміщення виробництва тяжіє як до сировини, так і до споживачів. Враховуючи характер транспортного впливу, необхідно визначати, в першу чергу, витрати сировини, палива та інших важливих елементів на одиницю виробленої продукції. Якщо вони перевищують вагу готових виробів, то в цьому випадку, підприємство доцільно розміщувати поблизу сировини і палива, оскільки це приводить до скорочення транспортних витрат (наприклад,

промисловість будівельних матеріалів - виробництво цементу і стінових матеріалів). У випадках, коли витрати сировини і палива менші за вагу готової продукції, підприємства можуть бути розміщені на значній відстані від сировинних баз (виробництво суперфосфату, макаронних виробів, виробів галузей легкої промисловості тощо). Якщо на виробництво готового продукту витрачається стільки сировини, скільки становить його вага, тоді підприємство доцільно розміщати виходячи із економічної ефективності, де є найбільш сприятливі умови (або в районах поблизу сировини, або в споживача готової продукції, або в місцях концентрації населення).

Поряд з основними закономірностями і принципами важливу роль в територіальній організації продуктивних сил відіграють критерії їх розміщення.

Критерії - це інтегральні показники, орієнтири практичної спрямованості (природно-географічні, демографічні, техніко-технологічні, соціальні, екологічні), якими керуються відповідні органи господарського управління при виборі оптимального варіанта розміщення об'єктів виробничого чи невиробничого призначення, а також при виробленні системи заходів щодо вдосконалення територіальної і галузевої структури економіки.

На сьогодні визначальними критеріями ефективності розміщення продуктивних сил виступають екологічні: використання; освоєння та застосування природозберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій; виробництво екологічно чистих видів продукції. Керуючись вимогами цих критеріїв, необхідно надавати пріоритет саме збереженню природного середовища і підпорядковувати йому суто економічні цілі.

Екологічний фактор відіграє вирішальну роль у розміщенні продуктивних сил і розвитку економіки регіонів. У кінці ХХ і на початку ХХІ ст. надзвичайно посилюється вплив людини на природу за рахунок великомасштабного зростання промислового і сільськогосподарського виробництва. Це призвело до зростання використання природно-ресурсного потенціалу, що вплинуло на швидке зменшення на планеті лісів, родючих земель, забруднення навколишнього середовища. Надзвичайно небезпечним є збільшення викидів в атмосферу вуглецю і двоокису сірки великими тепловими електростанціями, хімічними та металургійними підприємствами.

Екологізація виробництва - це складова екологічної політики держави, яка має стати комплексною програмою правового та економічного регулювання ресурсоспоживання.

Врахування екологічного фактора в розміщенні продуктивних сил повинне передбачити неприпустимість концентрації шкідливих виробництв у населених пунктах і регіонах з високою концентрацією населення. Не менш небезпечним є забруднення довкілля відходами господарської діяльності. Нинішній екологічний стан вимагає комплексу взаємозв'язаних робіт, які повинні здійснюватись за спеціальною довгостроковою програмою. Збереження природно-ресурсних комплексів в зонах техногенного впливу нині є головним і найбільш складним завданням екологізації виробництва, яке безпосередньо пов'язане з розміщенням продуктивних сил.

Соціальні критерії передбачають врахування потреб та інтересів населення в соціально-економічному розвитку території, еколого безпечному проживанні в певному регіоні, розширенні мережі соціально-культурних закладів та сфери послуг, достатній забезпеченості робочими місцями, створенні територіальних центрів соціальної допомоги.